

A FILMKÉSZÍTŐ SZÁNDÉKA MINT KULCSKÉRDÉS A FILMTERJESZTÉSBEN

Tizenöt éve antropológiai dokumentumfilmekkel foglalkozom. Olyan filmekkel, amelyek emberi sorsokat és történeteket ábrázolnak, illetve közelebb hozzák a nézőhöz a filmbeli szereplők – akár a nézőétől eltérő – kultúráját. A 2002 és 2010 között hat alkalommal megrendezett Dialéktus – Európai Dokumentum- és Antropológiai Filmfesztiválra nevezett filmek előzsűrízése alkalmával nagyjából kétezer filmet néztem meg. Emellett 2008-ban felhívást juttattunk el európai filmes műhelyeknek azzal a kéréssel, hogy küldjék el nekünk az Európába az Európai Uniótól kívülről érkezett bevándorlókról szóló dokumentumfilmjeiket. Körülbelül száz film érkezett a felhívásunkra, amiből harminckét filmet válogattunk be kurátortársaimmal az *Idegenek a kertemben* című, migrációs témájú filmgyűjteménybe. (PALANTÍR é. n.) Ezek azok a legfontosabb gyűjtemények, gyűjtések, amelyek alapját képezik a kutatásomnak. Amikor ezeket a filmeket néztem, nem filmalkotóként (bár jó néhány filmben közreműködtem, nem vagyok alkotó), és nem is igazán antropológusként (bár szakmám szerint kulturális antropológus vagyok, és ez meghatározta a gyűjtési területet) érdekeltek ezek a filmek, hanem filmterjesztőként. Filmterjesztőként a legfontosabb a közönség igényét felmérni. A vetítés formája (fesztivál, filmklub, iskolai vetítés, egyedi vetítés) kevésbé lényeges, sokkal fontosabb ennél az, hogy a filmek válogatása közben tudjam azt, hogy kik fogják megnézni a filmeket. Emellett természetesen a filmek minősége és még sok szempont is érvényesül, de most csak ebből az egy kiragadott szempontból vizsgálom az értekezés címében felvetett gondolatot. A közönség igényének felmérése és kiszolgálása számomra nem jelenti a közönség-igénynek való kizárólagos alárendelődést. Legalábbis nem abban az értelemben, ahogy egy pláza- vagy artmoziban válogat a programot összeállító üzemvezető, hogy minél nagyobb bevételt érjen el. Mert ez sok esetben olyan kompromisszumokkal jár, amelyek megkötése a mi esetünkben – akár a fesztiválok, akár más filmes rendezvényeink esetében – nem jöhetett szóba. A filmterjesztés a mi gyakorlatunkban misszió. Célja a gyűjtési területünkbe tartozó, a különböző kultúrákat bemutató filmek eljuttatása a közönséghez, hogy ezáltal elősegítsük ezeknek a kultúráknak a megismerését és a kultúrák közötti párbeszéd létrejöttét minél szélesebb körben. Ez elég nehéz feladat. De miért is fontos ez?

A kultúrák közötti párbeszéd elősegítésére nekünk mint antropológiai filmekkel foglalkozó alapítványnak evidens a film közvetítő eszközként való használata. Ezeknek a filmeknek a segítségével olyan távoli helyekre juthatunk el, ahova egyébként nem lenne lehetőségünk elutazni. Így ezek a helyek, a filmben szereplő emberek közelebb kerülnek hozzánk. „A tapasztalat az, hogy a valóság szeleteit érzékenyen és érzékletesen bemutató dokumentumfilmek szerethető, egyéni, hús-vér főhősökkel kiváló eszközei lehetnek a toleranciára nevelésnek, az előítéletek és a negatív diszkrimináció elleni küzdelemnek. Ha a történet könnyen átélhető, a néző azonosul a hősével: beleképzeli magát a helyzetébe, szeretni kezdi, félti, drukkol neki, mindeközben pedig megtanulja a másságot is érték-ként kezelni.” – Részlet a honlapunkon található hitvallásunkból (PALANTÍR É. N.).

Hogyan működik ez? Miért épp az antropológiai filmekkel foglalkozom, mi is az antropológiai film egyáltalán? Az antropológiai film és a néprajzi film definíciója a műfaj megjelölése és leírása során gyakran a szakirodalomban is összemossódik. Sőt előfordul, hogy egymás szinonimájaként használják az etnográfiai és antropológiai filmet. Komoly nehézség, hogy sokszor nem is antropológiai filmről beszél a szakirodalom, hanem vizuális antropológiáról. Arra nincs most lehetőség, hogy minden műfajról részletesen beszéljünk, ezért nem is ez a célom, hanem az, hogy felvázoljam, hogyan és miért jött létre az a szándék, amivel a néprajzosok, antropológusok, kutatók a kamerát a kezükbe vették, illetve az, hogy hogyan működik ez a szándék, és hogyan befolyásolja egy-egy film nézőkhöz való eljuttatását, azaz a forgalmazhatóságát.

A néprajzi filmes alkotók eleinte nem szerettek volna többet, mint hogy felfedjenek valami olyasmit az általuk megfigyelt kultúrából, amit a szöveges beszámolóknak, terepnaplóknak és egyéb leírásoknak nem lehet megmutatni. Az első ilyen felvételt a francia Felix Regnault (1863–1938) készítette. Patológus orvosként érdekelte a különböző afrikai etnikai csoportok tagjainak mozgása, és hogy a látottakat valóban tanulmányozni tudja, felvételeket készített. Az ő kronográfiája a felirat tanúsága szerint 1895-ből való (REGNAULT). Ezek a kilenc centiméteres, perforáció nélküli filmcsíkokon sikerült a mozgás fázisait rögzítenie, eleinte egy-egy egyszerűbb mozgást, mint a járás, később összetett mozgásokat is, elsősorban tudományos célból. Ami miatt számunkra ebben a kontextusban izgalmas ez a felvétel, az az, hogy először láthatók felvételeken nem francia vagy más európai népcsoportok tagjai. Bár az orvos szándéka nem a kulturális másság bemutatása volt, a felvételei ma is remekül használhatók, nagyon jó kiindulópont az antropológiai filmek fejlődésének tanulmányozásában.

Regnault felvételeinek láttán a néprajzi kutatókat is fellelkesítette a technika használata, és expedíciójukra magukkal vitték a rendelkezésre álló, akkor még

eléggé komplikált és nehéz eszközöket. A korabeli technikai eszközök korántsem voltak könnyen kezelhetők, emellett rengeteg gondot okozott a felszerelés cipelése, a nyersanyag megfelelő kezelése is, így sajnos nem sok kordokumentumként használható felvétel maradt meg. Ezt leginkább a kísérletezés időszakának tekinthetjük, amikor a fotózás volt a legmegbízhatóbb képi rögzítés, illetve a dokumentálást szolgáló eszköz a kutatók számára. A két világháború közti időszakban alakult ki (persze az eredeti kutatói/dokumentációs szándék mellett) a népszerűsítés szándéka, amikor felismerték, hogy az elkészült filmeknek milyen nagy sikerük van az oktatásban. Regnault 1931-ben, tehát az előbb bemutatott kronográfia elkészülte után harminchat évvel, áttekintve az eltelt időszakban keletkezett filmeket, három csoportra osztotta őket: szórakoztató, oktató és kutató filmek csoportjára. Ez elég forradalmi újítás, a tudatosodás időszaka, amikor nemcsak a rögzítés vagy dokumentálás szándéka vezeti a kutatót, hanem azt is végig gondolja, hogy az elkészült filmet kinek szánja, kinek szeretné, ha vetítenék. Annak a tudatosítása, hogy az elkészült filmeket milyen céllal lehet felhasználni, illetve hogy milyen alkotói szándékkal készülnek ezek a filmek, nagyon fontos állomás a néprajzi, antropológiai film történetében. Mint ahogy az is mérföldkő e tekintetben, hogy a múzeumok és az egyetemek (főként Amerikában) szorgalmazni kezdték a néprajzi filmek készítését és használatát az ismeretterjesztésben és az oktatásban. Nagyon nagy potenciált láttak benne.

Margaret Mead (1901–1978) és Gregory Bateson (1904–1980) amerikai, illetve angloamerikai antropológusok, akik Bali szigetén végzett terepmunkájuk és korábbi kutatásaik során előszeretettel használtak minden olyan eszközt, ami segítette a kutatásaik hagyományos, illetve vizuális feljegyzését, készítették azt a tizenkét perces filmet, ami a *Bathing Babies in Three Cultures* címet viseli (1954). A film három különböző kultúrában mutatja be 1930 és 1940 között készült felvételeken keresztül, ahogy egy anya megfürdeti a gyermekét. A rövid és nagyon a lényegre koncentrááló kisfilm három helyszínen játszódik: Új-Guineában, Amerikában (1930-ban és 1940-ben, két alkalommal), illetve Balin. A film narrációval készült, amit látunk, azt Mead pontosan el is mondja a narrációban, illetve még egy kicsit többet is. Az első részben azt látjuk, hogy az új-guineai anyuka a folyóparton áll, körülötte sok gyerek ácsorog, majd az anyuka megfürdet egy gyereket a folyóban, eközben a narrációból azt is megtudjuk, hogy először nem a saját gyermekét fürdeti, hanem másét, a sajátját csak később fürdeti meg. Kiderül még az is a narrációból (de a képekből nem), hogy a folyóban krokodilok vannak. A második részben, az 1930-ban, majd 1940-ben felvett képeken egy átlagos amerikai család lakásának fürdőszobáját látjuk, ahol a kádban történik a fürdetés. A kommentár hünen követi a látottakat, és annyit fűz még

hozzá, hogy fürdetés után a kicsi elfárad, és nemsokára elalszik. Ahogy ebben a filmben, más oktatófilmekben is fontos szerepe van a narrációnak. Sokszor a narráció helyettesíti az írott jegyzeteket, amit a kutatók a terepen rögzítettek. Ezeken a filmekben azt látjuk, hogy milyen jól kihasználták a tudósok a vizuális rögzítés lehetőségét, hogy kiegészítsék a terepen készült jegyzeteiket. Illetve azt is bemutatják ezek a korabeli filmek, hogy hogyan gondolkodtak az oktatói anyagokról.

Ezek alapján a kiragadott előzmények alapján talán látható, hogy azok az általam itt idézett kortárs antropológiai filmek (*Idegenek a kertemben*), amelyek többsége már dokumentumfilm-fesztiválokra is megjelenik, az előzményekhez képest újszerű szándékkal készülnek. És ez az új, a fentieket nem megtagadó, inkább azokból táplálkozó szándék kiható a filmterjesztési gyakorlatra is. A kortárs antropológiai filmezésben megfigyelhető, hogy összecúsúzik a korábban Regnault által megfogalmazott három filmkészítési cél, illetve jelen esetben hívjuk szándéknak; már nemcsak az fontos, hogy a filmkészítő dokumentáljon, a film oktatási céllal is jól működjön, vagy esetleg vidám és szórakoztató legyen, hanem hogy tudományosan is igazolható élményt nyújtson. Füredi Zoltán a *Metropolis* folyóiratban a néprajzi, antropológiai filmekről azt írja, hogy ideális, ha egy antropológiai film nem egyszerűen csak dokumentál, hanem egyben film is. „Azaz, a filmművészet kifejezőeszközeivel élve próbáljunk antropológiát csinálni. A filmkészítés folyamata – figyelmen kívül hagyva olyan elképzeléseket, amelyek szerint néprajzi film nem is létezik, csak minden filmnek lehet antropológiai olvasata – képes megvalósítani a társadalomkutatói projekt kialakult útját a megfigyeléstől a terepen készült jegyzeteken át az etnográfiai »sűrű« leírásig” (FÜREDI 2004). Az antropológiai filmkészítés igyekszik közeledni a dokumentumfilm-készítési sztenderdhez úgy, hogy közben eredeti szándékát, a tereptapasztalatok átadását is közvetíteni tudja.

Ez két oknál fogva lehetséges. Egyrészt a technikai újításoknak köszönhetően egyre könnyebb a felszerelést kezelni, sokszor elég egyetlen ember, aki egyben a kutató is, hogy a felvételeket elkészítse. Másrészt az antropológusok, felismerve a film mint eszköz hatékonyságát az eredményeik publikálására, maguk is filmesekké válnak. Viszont az, hogy az így készült film mennyire tudja lekötöni a néző figyelmét, nagyon sok esetben a filmes eszközökön múlik. Persze könnyű belecúsúzni olyan eszközök használatába, mint amelyekkel a propagandafilmek élnek, hiszen ezek a filmek bár nagyon látványosak és hatásosak lesznek, nem igazán adnak pontos információkat a tárgyról, az adott kultúráról, amelyről készültek, és így nem szolgálják hatékonyan az információátadást (ami az érzékenyítő filmek alapkritériuma és sokszor szándéka is).

AZ IDEGENEK A KERTEMBEN FILMCSONAG

Három filmet készítettünk el az *Idegenek a kertemben* című filmgyűjtemény számára, és ahhoz, hogy ezekről beszélni tudjunk, érdemes megnézni azt az egyperces filmet, amit a gyűjtemény népszerűsítésére készítettünk el (PALANTÍR 2014). Ebben az egyperces filmben sűrítve mindannak jelen kell lennie, ami az érdeklődést felkelti a filmgyűjtemény használatára, ezért az volt a kérés a rendezőhöz, hogy a spot nézése legyen élmény, fejezzen ki egy érzést, ami a kíváncsiság és a felfedezés öröme. Olyan hangulatot és szellemiséget kell kifejeznie, amit az *Idegenek a kertemben* filmgyűjtemény képvisel. Bár ez egy spot, mégis illeszkedik az előbb felvázolt gondolatmenetbe, mert ha a szándékát tekintve hasonlítjuk össze az előző példákban látott filmekkel, itt a szándék az, hogy egy olyan élményt kapjon a néző, ami által kíváncsivá lesz, és hajlandó lesz felfedezni azt a világot, amit a filmgyűjtemény nyújt. Ennek a szándéknak a kifejezése nagyban segíti a probléma (migráció) iránti érzékenyítést is. A film rövidsége miatt és a műfaj sajátosságainak megfelelően (spotkészítés) izgalmas megfigyelni, hogyan jelenik meg a sűrítés ebben az alkotásban.

Ugyanez volt a szándék akkor is, amikor középiskolás diákoknak szánt filmeket fejlesztettünk. Az *Egy napra visszamennék* című film animációs technikával készült, a *Lili* című film antropológiai dokumentumfilm, és a harmadik, a *Call Shop* című alkotás pedig egy dokumentumfilm. A három filmet három különböző alkotócsapat készítette. Az animációs filmet egy, a Színház- és Filmművészeti Egyetemen végzett filmrendező, az antropológiai dokumentumfilmet egy, a Miskolci Egyetem Vizuális Antropológia Tanszékén végzett alkotópáros, a harmadikat pedig akkor még a tanulmányaikat szintén a Színház- és Filmművészeti Egyetemen folytató diákok. Ez utóbbi esetben pályázatot írtunk ki a film megvalósítására, ahol adott volt a téma (*Call Shop*). Mindhárom alkotásnál fontos, hogy kik és milyen szándékkal készítették a filmjüket, mert egészen más-képp közelítették meg a témájukat.

A filmek több hónapos fejlesztése során szembesültünk azzal, hogy a film elkészítése szempontjából nagyon fontos az alkotó szándékát is meghatározni. Nem elég azt tudni, hogy milyen céllal készül a film (oktatási), hanem azt is tudni kell, hogy az alkotó/filmkészítő hogyan, milyen attitűddel közelíti a témájához. A *Call Shop* című film fejlesztése során nehézséget okozott, hogy a Call Shopba járó vendégek és a Call Shop üzemeltetője nem reagáltak jól a megkeresésre. Ez a stábot is megtorpanásra készítette, és rá kellett jönni, hogy az a filmgyártási folyamat, amelyben a szereplők a rendező kérése alapján viszik a történetet, nem járható út. A szereplők partnerré, kvázi társrendezővé válása volt a legfontosabb fej-

lesztői szándék, amit végül kisebb kompromisszumok meghozatalával sikerült is létrehozni. Így egy egyszerű történetben sikerült öt különböző származású szereplő életét és Magyarországhoz, Budapesthez való kötődését, illetve viszonyát bemutatni.

Az *Egy napra visszamennék* című filmben az alkotói szándék azoknak az érzelmeknek a bemutatása volt a bevándorló gyerekek szempontjából, amelyek meghatározták a beilleszkedésüket szűkebb környezetükbe. A gyerekek rajzokat készítettek arról, hogy miért is kellett elhagyniuk a hazájukat, és milyenek voltak az első élményeik Magyarországon. Ezeknek az általuk kiragadott élményeknek az összekapcsolása adta a film gerincét. A gyerekek őszintesége és tisztasága, ahogy élményeikről mesélnek, illetve az otthonuk elhagyásának drámai háttere hozza közel hozzánk a migráció problematikáját.

Az alkotói szándék szempontjából a *Lili* című film volt a legnehezebb. Bár a történet „kész” volt, az alkotópáros jól ismerte a főszereplőt (Lili abban a miskolci iskolában volt diák, ahol az alkotópáros tanított), mégis nehézséget okozott, hogy a történetnek két „layere” is van. Amikor középiskolai pedagógusoknak ajánljuk a filmeket, három szintet szoktunk meghatározni aszerint, hogy mennyire gyakorlottak a pedagógusok a dokumentumfilmek használatában a tanórán. Ez a három film szerencsére alkalmas arra, hogy mindenkinek legyen egy-egy ajánlatunk, annak is, aki kevésbé szokott dokumentumfilmekkel dolgozni, illetve annak is, aki már gyakorlott ebben. Az utóbbi, *Lili* című film épp amiatt, hogy több szinten is értelmezhető, általában a gyakorlottabb pedagógusoknak ajánlott. Lili ugyanis egy átlagos magyarországi tinédzser, aki elvált családban él testvéreivel, csak annyiban különbözik az ő helyzete a többi tizenévesétől, hogy az ő édesapja kínai, és Kínában él. Emiatt és a nyelvi korlátok miatt a kapcsolatot nehézkesen tudják tartani, és azt is leginkább online. Sajátos, maguk alkotta kínai–magyar keveréknyelvet használnak, amit a személyes találkozásukkor a lassan feloldódó és vissza-visszatérő csend árnyal. Így a film egyszerre szól az apa-lánya kapcsolatról és a magyarként kínainak lenni, illetve a kínaiaként magyarnak lenni létforma nehézségeiről. A film kétharmadában ezt a helyzetet igyekszik az alkotópáros innovatív és kreatív filmes elemekkel bemutatni, majd következik egy fordulópont a filmben. Ez egy olyan alkotói döntés volt, amelyet a fejlesztés során meg is vitattunk, és elég bátor dolognak tartottuk. Annyiban kényszerhelyzetben volt a produkció, hogy a film költségvetésébe nem fért bele egy extra tétel, hogy a gyerekek és apjuk találkozását a stáb Horvátországban is, a közös nyaralás helyszínén is tudja követni. Ezért született az a döntés, hogy a kamerát az alkotók a főszereplő kezébe adják, hogy ő maga vegye fel a közös nyaralás pillanatait. Utóbb kiderült, hogy ez nagyon jó döntés

volt. Ezeken a felvételeken, amelyeket Lili csinált, új szemmel látjuk a családot. Bepillantathatunk a család életébe, részt vehetünk a közös főzésben, az esti együtt-létekben, a közösen megélt kalandokban, amelyek szép lassan ismét összehozzák a családot arra a kis időre, amíg együtt lehetnek. Ez az aspektusa teszi igazán alkalmassá a *Lili* című filmet arra, hogy a kulturális különbségekről és főleg a közös alapértékekről lehessen a diákokkal a filmvetítés után beszélgetni.

Az eddigi vetítések tapasztalata az, hogy bár sokféle visznek a beszélgetések a három film kapcsán, attól függően, hogy a nézők milyen narratívát tartanak fontosnak, mi az, ami a történetekben megérinti őket, annyi bizonyos, hogy azt a közeget, kultúrát, amit a filmek megjelenítenek, már természetesen kezelik, és ahhoz képest beszélnek a filmről, a látottakról és kérdeznak is akár. A filmeknek ez a tulajdonsága, nevezetesen, hogy képesek platformot teremteni a beszélgetés-hez, elengedhetetlen ahhoz, hogy elérjük a célunkat, és elkezdhessünk a filmben felvillantott kultúrával mélyebben és közösségben megismerkedni.

IRODALOMJEGYZÉK

- FÜREDI Zoltán (2004): *Idegenek a kertemben*. *Metropolis* 2. <http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=90> (Letöltés ideje: 2018. január 5.)
- PALANTÍR FILM ALAPÍTVÁNY (é. n.): *Idegenek a kertemben*. <http://idegenekakeremben.hu/idegenek-a-kertemben-bemutakozas/> (Letöltés ideje: 2018. január 5.)

FILMEK, FILMGYŰJTEMÉNYEK

Idegenek a kertemben filmgyűjtemény

- BATESON, Gregory – MEAD, Margaret (1954): *Bathing Babies in Three Cultures*. <https://www.youtube.com/watch?v=c5NUoy0fMLQ> (Letöltés ideje: 2018. január 5.)
- PALANTÍR FILM ALAPÍTVÁNY (2014): *Idegenek a kertemben*. <https://www.youtube.com/watch?v=kyXSBLdsh-M> (Letöltés ideje: 2018. január 5.)
- REGNAULT, Félix (1895): *Chrono Photographic*. <https://www.youtube.com/watch?v=lvTRx8UGEv8> (Letöltés ideje: 2018. január 5.)